

Prilozi za teoriju kibernetike literature

denis poniž

Mišljenje o pomeranju koje se dogodilo u slovenačkoj književnoj nauci i uticaj modernih teorija na njenu primenu trebalo bi sada promisliti iz odredaba one evropske teorije koja se razdvojila od tradicionalne književne nauke, mada bi, pre toga, u kratkim crtama trebalo promisliti šta je donela i kako je modernu književnu teoriju preoblikovala, s jedne strane, kibernetika s teorijom informacija i komunikacija, te semiotika kao osnova svih strukturalističkih pristupa razumevanju književnih dela, s druge. Upravo će zbog toga ovo razmišljanje o oba područja morati da posegne i u oblast takozvane sintetičke, računarske i generirane literature i poezije. Tako ćemo moći da postavimo neke zaključke o nemimetičkoj prirodi savremene umetnosti, odnosno da još jednom promislimo samu sadržinu pojma »mimetička estetika«, kako će nam ga otkriti postupci generiranja sintetičkih tekstova, a takođe sve specijalne estetike koje pokriva opšti pojam numeričke estetike. To će, naravno, pre svega, biti razmišljanje o ona dva pitanja koja stoje na kraju Pirjavčeve studije *Uvod u pitanje o naučnom istraživanju umetnosti* i koja, donekle šire formulirana, glase: šta se zbiva s umetnošću onda kada se umetnost ne utemeljuje u nečemu što nije ona sama, ili što joj nauka »pripisuje« kao kvazi—osnovu njene utemeljenosti i 2) šta se u tom trenutku događa s naukom o umetnosti, što, naravno, vodi do novog, još subinskijeg pitanja: Da li su ova dva pitanja moguća u našem vremenu i, ako jesu, šta znače za budućnost literature i literarne nauke? Jer, ako je računarsko posezanje za učinjenim zaista nešto »suštinski« i ako je produkcija sintetičkih tekstova predstapanj tog »suštinskog«, stupanj instiuitosti ili konačne obaveze pripada

principu kibernetičke »izrada« budućnosti. A s tim su ponovo otvorene sve mogućnosti razmišljanja o estetici kao načinu posebne produkcije, odnosno o uspostavljanju kibernetičke estetike koja će imati obim i sva određenja onih »velikih« estetika kakve su Platonova ili Hegelova, i koje predviđaju »kraj« umetnosti upravo kroz svoju razliku na viši način. To znači da uspostavljanje kibernetičke estetike ponovo otvara kraj jedne epohe umetnosti i da ponovo radikalno poseže ka početku evropske umetničke istorije, i iznova promišlja sve stupnje prelaska na viši način, jer Pirjavec izričito naglašava: »Kraj umetnosti nije nikakvo uništenje. Od umetnosti na kraju ostaje razlika na viši način. Ta razlika je očigledno jedini pravi »efekat« umetnosti kao takve.«

Pošto smo prethodno u našem razmišljanju ispostavili sam pojam kibernetike, trebalo bi da to učinimo i na ovom mestu. Čini se da će nam najviše određena kibernetike dati sama kibernetika: onako kako smo se do sada pitali o svim temeljnim pojmovima unutar našeg razmišljanja, tako se moramo pitati i o kibernetici iz nje same, iz njenih izjava i odredaba. To nam se čak i samo nudi, pošto je drugo delo koje je izdao »otac« kibernetike, Norbert Wiener, posvećeno upravo tim pitanjima. Pred nama je prevod te knjige na srpskohrvatski, s donekle izmjenjenim naslovom *Kibernetika i društvo*. U knjizi je nekoliko poglavlja koja su tesno povezana s našim pitanjima (prvo: *Kibernetika u istoriji*, četvrto: *Mehanizam i istorija jezika*, jedanaesto: *Jezik, konfuzija i ometanje*) i koja moramo promisliti iz same kibernetike. Najpre nas, naravno, iznenađuje činjenica da već na početku prvog poglavlja Wiener piše o tome kako je osetio potrebu da jednu novu veštinu, povezanu s elektronikom, automatikom i prenosom poruke, nazove novim imenom, da je, tako reći, stvori. To je, naravno, suštinska distinkcija koja odvaja kibernetiku od drugih nauka koje su nastajale spontano nekako same od sebe i gde se niko na ovaj način nije pitao o njihovom imenovanju. Upravo je zbog toga i definicija kibernetike, kako Vladimir Stambuk lepo pokazuje u svojoj knjizi *Kibernetika, Mogućnosti i stvarnost*, problematična; uopšte ne odgovara nijedna, svaka definicija je deo onoga što je zapravo kibernetika. Zato možemo ostati pri onoj definiciji koja govori o kibernetici kao nauci o naukama, koja na prvom mestu uključuje teoriju poruke (komuniciranja) između ljudi, mašina i u društvu, što, naravno, obuhvata i onu dimenziju o kojoj smo govorili u prvom poglavlju: komunikacija nije ograničena samo na sinhronu osu, već je kibernetika razume i na dijahronoj osi, što joj, naravno, pruža mogućnost istraživanja (komuniciranja) s istorijski dopunjenim naučnim teorijama. Numerički estetičar (Helmar Frank) ili neki lingvisti koji potiču iz kruga praškog strukturalizma (Lubomir Doložel), shvataju kibernetiku kao nauku, a istovremeno i kao tehniku. Time hoće da naglase njen »praktični«, upotrebnii aspekt, njenu mogućnost praktičnog modeliranja i eksperimentisanja, što je za umetničke nauke bilo gotovo nedostižno. Tako je postavljena nužna distinkcija u odnosu na prvobitnu Wienerovu definiciju kibernetike, koja je kibernetiku shvatala u više biologističkom principu. Zanimljiva je i tvrdnja koju je postavio jedan od naših najboljih poznavalaca »tehničkog« aspekta kibernetike, Rajko Tomović, koji je jednu od glavnih dimenzija kibernetike odredio kao: »Za nas se razmišljanje postavlja u sliedećem vidu: u kojoj meri su metode upravljanja tehničkim sistemima relevantne za druge oblasti. Pod metodama mislim u prvom redu na matematičko opisivanje zadataka, odlučivanje na osnovu matematičkih modela ili uz pomoć računara.« Upravo je ovlašćenost upotrebe kibernetičkih metoda i na području humanističkih i umetničkih nauka, sa stanovišta tradicionalne književne nauke, ona problematična dimenzija na kojoj se zaustavlja njeno razmišljanje. To, naravno, znači da takvo komuniciranje ima, pre svega, prirodu kritičkih praćenja tih teorija, što modernoj književnoj nauci daje onu potrebnu legitimnost da može misliti »svoj temelj«, dakle onu osnovnu teoriju koja se u grčkoj antici izdvojila iz već reduciranog pojma *techné* i u razvoju došla do evropske tehnike. Ta se legitimnost, dakle, i u književnoj nauci naziva kibernetikom, mada je, gledano strogo u svetlosti svega izrečenog, to razotkrivanje naučnog nihilizma, pošto kibernetika stoji na temelju koji je ona sama, a to je utemeljenost u nečemu što nije izvan kibernetike, što znači ni u čemu. Postoji još jedna veza koja povezuje kibernetiku i literaturu. To je jezik. Na početku četvrtog poglavlja, Wiener sasvim jasno kaže: »Sasvim je prirodno da nijedna komunikacija ne može zaobići diskusiju o jeziku. Jezik je u izvrsnom smislu drugo ime za komunikacije i reč kojom se označavaju kodovi u komunikacijama. Videćemo docnije da je upotreba kodiranih i dekodiranih poruka važna ne samo za ljudska bića, već i za druge žive organizme, kao i za mašine koje upotrebljavaju ljudska bića.«

Jezik je, ako promislimo ovu definiciju, u tesnoj vezi s modernom naukom, zapravo njen modus vivendi, jer može, isto kao i kibernetika, iskazati stvari koje realno (još) ne postoje. Jezik je, dakle, onaj prostor u kojem ili kroz kojega se susreću nauka i umetnost. Bez jezika ne bi bilo nijednog realnog interenisanja nauke o umetnosti i umetnosti. Kibernetika je, možemo reći iz citirane izjave, totalno posedovanje te nauke i produkcija te nauke. Drugim rečima, kibernetika je svesna te dimenzije, što, naravno, na svoj način, potvrđuju već i načelne izjave ruskih formalista, kako literata, tako i naučnika, o jeziku. Od sve tri dimenzije jezika, sintaktičke, semantičke i pragmatičke, kibernetika je druge dve, naravno, uz uvažavanje prve, povezala na od-

ređen način. To je osnova koja se tiče svake informacije: »Čini mi se da je na neki način neophodno razlikovati informacije koje se primaju brutalno i tupo, od informacija na osnovu kojih mi kao ljudska bića možemo da delujemo delotvorno ili, *mutatis mutandi*, na osnovu kojih mašine mogu da deluju delotvorno. Osnovna razlika i teškoća proističu, po mom mišljenju, iz činjenice da za delovanje nije važna količina odaslatah informacija, koje u neki aparat za komuniciranje i pamćenje mogu da prođu dovoljno duboko da bi poslužile kao pokretač za radnju.« Detaljnije razmišljanje može pokazati nekoliko zanimljivih Wienerovih tvrdnji. Kada kibernetika postavlja pitanje o informaciji na prvo mesto, svakako da je i problematizuje: nije svaka informacija informacija u onom značenju reči iza koje se skriva neka akcija. Informacija je, dakle, nešto što podstiče određenu akciju, vodi određeno delovanje, uređuje određene procese, menja stanja određenog sistema. Informacija na području humanističkih nauka ima, naravno, po analogiji, istu funkciju. Informacija koja prožima akciju jeste informacija koja je zanimljiva za kibernetiku. Za nauku, u njoj doslednoj realizaciji, zanimljiva je, dakle, samo određena informacija ili, ako upotrebimo slovenački izraz, određeno *sporočilo* (poruka). A pošto je informacija samo nešto što postoji u odnosu komunikacije, dakle prenošenja sa svoja tri člana odašiljač — prijemnik — kanal i sa zbujujućim elementom »šum«, komunikacija je drugo ime za (određen) jezik, a to je onaj kojega ne primamo tupo i brutalno, jer, naravno, znači da pored jezika koji može nešto pomeriti i promeriti postoji još i jezik koji to nije u stanju, jer je tup i brutalan. Ako tako metafizički razumemo attribute tup i brutalan, oni nas ipak bacaju napolje, u jezik nekog drugog sistema. Za naše je razmišljanje nevažno da li je to jezik ideologije, igre, religije ili kakav drugi jezik. Ovaj jezik, koji upotrebljava i u kojem se izražava nauka, jeste jezik koji ima neko posebno svojstvo ili zadatak: može pokrenuti neku akciju ili, drugim rečima: u taj je jezik, na neki način, već položena akcija — jezik nas vodi ka toj akciji. Zato u tom jeziku takođe nije važna količina informacija koju odašiljamo, već onaj deo te količine koja poseduje neko posebno svojstvo, označeno Wienerovom definicijom, donekle nejasno, »da može prodrati dovoljno duboko da bude začetnik nekog delovanja«. To, naravno, može voditi samo ka jednom određenju: postoji nešto u određenom tipu jezika što može da podstakne akciju. Znamo da je to naučni jezik. Pošto je, po definiciji, sa stanovišta teorije komunikacije, ona uspešna onda kada prijemnik i odašiljač poseduju više od samo jednog zajedničkog znaka kodiranog sistema u kojem se sporazumevaju, naučni jezik biva uspešan onda kada se može na određeni način »identifikovati« s jezikom prijemnika. A to znači da je prijemnik u tom trenutku takođe spreman za akciju. Ako te tvrdnje prenesemo na područje nauke o literaturi, možemo načiniti sledeću hipotezu: jezik književne nauke može biti uspešan onda kada govori o literarnom delu, svom predmetu, kada s određenim literarnim delom »nalazi« nekoliko zajedničkih znakova, da prodire tako duboko u to delo da mu se isto delo stavlja na raspolaganje, zbog čega se može u tom delu dogoditi neka akcija. Tu izjavu treba, naravno, prevesti u naše odredbe: pre svega, znači da nije svako (proizvoljno) govorenje o literaturi i govorenje koje bi moglo »nešto« izreći o toj literaturi, što ne bi bila samo proizvoljnost i nesistematičnost. To da neka nauka »uzme« literaturu za svoj predmet još ništa ne znači, i ta proizvoljnost ne može »preuzeti« predmet. Takođe, akcija koja se događa prilikom susreta jezika s opštim znacima nije prosta akcija, odnosno ono što u našem socijalno-istorijskom prostoru razumemo pod tom rečju. Akcija može biti već i to da se literarno delo nekako »otvori« za onoga koji pokušava da s njim uspostavi kontakt, što, naravno, ne isključuje opasnost posedovanja, koja se događa zbog te otvorenosti. Mada je to samo mogućnost koja nije nužno aktuelizovana. Sada sve te stavove prenosimo u jezik koji smo koristili u prvom poglavlju: literarno delo i nauka mogu uspostaviti određen kontakt koji se zasniva na sasvim određenim informacijama koje je kibernetika strogo odelila od drugih tipova informacija. To znači da je pitanje o mogućnosti istraživanja literarnih dela danas na određeni način verifikovano, a verifikacija se dogodila uz pomoć razlike koju je uvela kibernetika. Time je, naravno, uspostavljeno i područje naučnog jezika i nauke koja je sama takvo komuniciranje koje nije »brutalno i tupo« bombardovanje prijemnika, u našem slučaju literarnih dela, što, naravno, eo ipso znači da je moguća i takva »nauka«. U istoriji takvu »nauku« predstavljaju staljinizam i neostaljinizam, a u taj okvir spada i nacistička »nauka«.

Na poseban način definisan je i predmet nauke i predmet literarne nauke, koji je svakako nešto što se opire tuposti i brutalnosti i »otvara« se onoj (naučnoj) komunikaciji koja može da poruči ono što to »otvaranje«, omogućuje i pospešuje. Pošto smo rekli da su za kibernetiku komuniciranje i jezik jedno i isto, znači da je predmet nauke uspostavljen kao autonomni, a istovremeno i za nauku zanimljivi predmet, samo kroz jezik. To predstavlja dve stvari, što je već bilo pokazano u prvom poglavlju: pregled nauke o umetnosti prema njenim počecima i razgovor s tim počecima nisu nešto proizvoljno, jer se očigledno u tradicionalnoj nauci dogodilo nešto što taj nauci onemogućava da uspostavi kontakt s njenim predmetom, a to znači da mora ponekad i delimično njen jezik biti tup i grub, da je stoga komunikacija nesavršena ili raskidana. Šta je u toj komunikaciji tupo i grubo, moguće je, naravno, pretpostaviti iz onog odnosa koji moderna književna nauka opisuje kada govori o postupcima tradicionalnih literarnih nauka i utvrđuje da je njihova svrha

pedagoška i ideološka intervencija ili akcija, pedagoško ili ideološko korišćenje literature. Možemo pretpostavljati, sada i s određenjem kibernetike, da u literaturi nema ničeg, ili skoro ničeg, ideološkog ili pedagoškog, a svakako premalo da bi taj grub i tupi jezik smogao snage da pomeri nešto u literarnom delu da bi došlo do kakvog »otvaranja«. A to znači da je jezik tradicionalne književne nauke pre svega pedagoški i ideološki jezik, što, naravno, znači da književna nauka nije nauka već pedagogija ili ideologija. Otuda, naravno, i proizvoljnost, zasebnost i neobaveznost, pošto nema nikakvih zajedničkih ili povezujućih odredaba koje bi konstituisale jezik tradicionalne književne nauke. Da je to spoznala moderna slovenačka književna nauka, vidi se iz sledećih reči jednog od njenih predstavnika, Janka Kosa, koji u svojoj raspravi *Nauka i ideologija* piše, između ostalog, sledeće: »Nauka se dopunjuje u ideologiji koja, uz pomoć nauke i sa njenim saučestvovanjem, kuje tehniku, a to koristi za ostvarivanje svojih imperativa; i obrnuto, nauka dobija iz ideologije osnovanost i opravdanje za svoje postojanje, a iz tehnike dalji podstrek za razmah i napredovanje.« Iako možemo samo pretpostavljati da Kos govori o tradicionalnoj nauci, ovaj nam citat ipak govori o pravom odnosu između nauke i ideologije. Je li kibernetika, kao nauka o naukama, sposobna za drukčiji odnos prema ideologiji, što bi značilo da moderna književna nauka može posmatrati literarna dela na drukčiji način? Norbert Wiener odgovara na ovo pitanje posredno, u poglavlju *Uloga intelektualca i naučnika*: »Izvor sveg života i interesovanja u umetnosti jeste želja da se nađu nove stvari koje treba reći i novi načini da se one kažu.« To je izuzetno važna izjava koja se, na prvi pogled, čini čak previše prosta, pošto svi znamo da umetnička dela traže »nov«, a to treba da bude Apsolutna ideja, Lepota, Harmonija, Red, Kazualnost, Bog ili druge od mnogih oznaka koje su konstituisale pojedinačna istorijska razdoblja u razvoju umetnosti. Ako bi Wienerova izjava nosila samo tu težinu, bila bi to samo, verovatno, već sto puta prevaziđena tautologija. Premda to novo treba razumeti strogo unutar merila same kibernetike, dakle unutar merila informacijske teorije. Za nju je novo ono što je u najvećoj merni nepredvidljivo, a nepredvidljivo je moguće odrediti samo na podlozi određene serije događaja. Događaj koji na bilo koji način »ispada« iz te serije, jeste nepredvidljivi događaj i zato je informacijska vrednost tog događaja izvanredno visoka. To bi za literaturu značilo sledeće: kad god se u seriji događaja — literarnih dela pojavi drukčiji događaj, koji nema logičke veze s pređašnjim, taj događaj ostvaruje nepredvidljivo, što znači da donosi više informacija. »Više« informacija u tom slučaju, naravno, znači samo veću prijemčivost prijemnika, njegovu veću pažnju ili veće zanimanje da komunicira s tim događajem. Takve realne situacije imamo na prelomnim istorijskim razdobljima: posle serije »romantičnih« literarnih dela, »realistička« literarna dela deluju iznenadljivo. Takođe, unutar razdoblja autorskih serija literarnih dela možemo uvek naleteti na takve iznenadljive, »nove« događaje. Na podlozi toga, u skladu s teorijom informacija, Wiener može da utvrdi da je svako umetničko delo takođe eksperiment takve iznenadljivosti koju možemo opaziti već na samoj materijalnoj ravni literarnih dela. To je jedno od osnovnih određenja numeričkih estetika, kako ćemo videti kasnije. Kibernetička estetika mora drukčije biti svesna literarnih dela. Naime, ako joj je dato znanje o tom principu nepredvidljivosti, ka čemu teži svako literarno delo, mora se i ponašati u skladu s principom nepredvidljivosti. Međutim, svaka je ideologija sistem koji teži smirivanju. Možemo reći da je predvidljivost nekog derivata ideološkog sistema vrlo velika. Zato, naravno, tradicionalna književna nauka kroz ideološke pretpostavke i sama teži ka predvidljivosti i tu predvidljivost prenosi na literarna dela, koja su utoliko bolja (ako uspostavimo vrednosni kriterijum), ukoliko više teže ka predvidljivosti. Otud i zahtev slovenačke tradicionalne književne nauke da se literaturu giba u okvirima koje određuju imena Prešern, Levstik, Cancar i Zupančič. I vice versa, kroz vrednosni kriterijum postaju savremena ili čak avangardna dela manje vredna, jer zanemaruju tu predvidljivost. Tako se, čak samo od sebe, postavlja retorično pitanje zašto kibernetičari danas »razumeju« modernu poeziju bolje od literarnih naučnika, ili, kako kaže W. Fuchs: »Die Welt unserer Umgangssprache ist eben nicht 'die' Welt, sie ist eine sehr vertraute. Raum und Zeit sind stets nur 'Derivate aus Sprache und Kultur', wie B.L. Whorf sagte. Die moderne Poesie sieht die Welt oft noch weit radikaler als die Einsteinsche Relativitätstheorie. Muss ihre Betrachtungsweise deshalb sinnlos sein? Man sollte darauf keine vorlaute, platte Antwort geben. Gewiss, die Optik der Poesie ist oftmals höchst ungewöhnlich, für Alltag und Wissenschaft gewiss unzweckmässig.« Moderna poezija postaje tako neupotrebljiva za nauku; kibernetika to, naravno, mora i može registrovati kroz svoja određenja o prirodnoj informaciji i o jeziku koji koristi ta informacija. To je, naravno, i ono priznanje koje je Pirjavec našao kod Bensea, naime, da je nauci dostupna samo materijalna dimenzija literature, a da literarnost ili umetničnost postoje za sada izvan opsega te nauke. Vraćanje tih dimenzija u poeziju, onih koje u nju polaže kibernetika, jeste, naravno, ono o čemu govori misao o kraju umetnosti kao najviše potrebe duha. Zato kroz određenja kibernetike možemo reći da se prostor umetnosti kao »die sinnliche Darstellung des Absoluten« »kraju« umetnosti (Hegel) konstituiše na način tehnike kroz naučnotehničko istraživanje njene materijalne ravni, njenog rukopisa i njenih znakova.

Preveo sa slovenačkog V. Despotov